

Sanatorievistelsen förr: »Att vara lurad på livet« Idag: En luxuös rekreation på spa

■ Sanatoriet är idag i högsta grad medicinhistoria, en försvunnen värld. Sanatorietanken föddes 1854, då den tyske läkaren Hermann Brehmer grundade sanatoriet Görbersdorf i Tyskland och motiverade detta med sin bestämda åsikt att tuberkulos »kunde botas genom hygienisk-dietisk kur i slutna anstalt«. Några belägg för detta påstående har jag aldrig sett; det var doktor Brehmers personliga övertygelse – så långt från någon evidensbaserad medicin som man kan komma.

Sanatoriet som företeelse försvann strax efter andra världskriget. Då hade vi under tidigt 1940-tal fått effektiva antituberkulösa läkemedel: amerikanen Selman Waksmans streptomycin och dansk-svensken Jörgen Lehmans paraminosalicylsyra (PAS), vilka båda lanserades 1943. Sanatorierna, åtminstone de stora schweiziska lyxanläggningarna, överlevde dock som byggnader och

gjordes snabbt om till luxuösa skid- och spa-paradis, en funktion de med framgång fyller än idag.

Vad nu Hermann Brehmer än grundade sina idéer på hade han säkert inte en tanke på att hans uttalande under nästan 100 år framöver skulle förvisa tusentals och åter tusentals patienter till månads- eller ofta årslånga vistelser i dessa slutna anstalter. Från början lades sanatorierna i alperna, senare också i svensk barrskogsmiljö eller vid havet; luften i dessa miljöer ansågs vara hälsosam för de tuberkulösa, havsluften av någon anledning särskilt för dem med skelettutberkulos.

Havsluften i kombination med värme ansågs också vara nyttig. Många tuberkulösa som hade de ekonomiska resurserna bosatte sig vid Medelhavets stränder, bl a i Cannes, som kallades »en dödens väntsak«. Den beskrevs av Maupas-

Sanatoriet som företeelse försvann strax efter andra världskriget när effektiva antituberkulösa läkemedel blev tillgängliga. Den stora bilden visar en typisk ligghall från tidigt 1900-tal. Infällt: Många sanatorier överlevde dock som byggnader och gjordes snabbt om till luxuösa skid- och spa-paradis, en funktion de med framgång fyller än idag.

FOTO: SUPERSTOCK/GHEATSHOTS

FOTO: NORDISKA MUSEETS BILDBYRÅ

sant i hans reseskildring »Medelhavet«, där han talar om »den tuberkulos som fräter, bränner och förtär« och om hur de sjuka här väntade på dödsstöten, för att till slut bli jordade på »det högförnäma Europas blomsterhöjda kyrkogård«.

Från Ryssland styrde tuberkulospatienterna sina steg mot de schweiziska alpsanatorierna. På sanatoriet i Thomas Manns »Bergtagen« finns i matsalen, refektoriet, både det »bättre« och det »sämre« ryssbordet, vilka speglade patienternas sociala status och ekonomi. Välsituerade ryssar tog också sin tillflykt till Krim, deras egen Riviera. Anton Tjechov, som blott 44-årig dog i sjukdomen, som han burit på i hela sitt liv och i det längsta förnekade, vistades sina sista år på Jalta.

Att vistas på sanatorium var bokstavligen att vara »bergtagen«, och denna känsla tog sig i litteraturen många olika uttryck. Thomas Mann har talat om hur »sjuklingsvärlden på sanatorierna hade en slutenhet och en snärjande kraft, som innebar ett slags livssurrogat«. Det är vad huvudpersonen i Thomas Manns »Bergtagen«, den unge Hans Castorp, råkar ut för när han i stället för en vistelse på några veckor kommer att stanna på sanatoriet i sju år.

I de flesta av de många sanatorieromanerna är tonen ensidigt negativ. Hermine Kleefeld, en annan huvudperson i »Bergtagen«, som kan vissla genom sin gasade lunga, säger att »sanatorielivet är som att vara lurad på livet överhuvudtaget«. Sven Stolpe skriver i »I dödens väntrum« att »detta är inte ett ställe där man blir frisk, det är helvetet«. Lars Widding i »Visst gör det ont« uttrycker sig lika krasst: »Det här är ett jävla ställe.« Gemensamt för dem alla är en alienation, en känsla av att vara skild från världen och en djup pessimism.

Tre sanatorieromaner – som kan betecknas som den första, den största och den sista – ger en bild av utvecklingen.

Den första, av engelskan Beatrice Harraden, är »Skepp som mötas i natten« från 1894. Den är en bagatell men innehåller redan allt som kommer att karakterisera alla efterföljare: sanatoriet som ett hotell, det internationella inslaget, den nationella klickbildningen, långliggarna, de döende och de som går sjukdomen i förväg – och kärleken. Vad som helt saknas är varje skildring av sjukdomen och dess behandling; läkare skyntar endast i periferin.

Boken hör helt klart till 1800-talets romantiska period, då man förskönade tuberkulosdöden, »den vackra döden«.

Det kan inte råda något tvivel om att Thomas Manns »Bergtagen«, som publice-

rades 1924 och starkt bidrog till Manns Nobelpris några år senare, är den största sanatorieromanen. Den är en sk bildningsroman, där författaren med sanatorielivet som bakgrund diskuterar den europeiska kulturens olika yttringar. Thomas Mann hade inte själv tuberkulos; han kom på besök till sin hustru, som vårdades för »en lindrig lungåkomma«, en vanlig förskönande beskrivning av lungtuberkulos. Han lyckades dock under de tre veckor som besöket varade sätta sig in i den speciella sanatoriemiljön så grundligt att Sven Stolpe några år senare nästan bittert sade att »det finns ingenting att tillägga«.

Överläkaren i »Bergtagen«, hovrådet Behrens, betraktas av de flesta patienterna som en festlig figur men är i själva verket en tragisk gestalt, som förlorat sin hustru i lungtuberkulos och därför känner sig bunden till sitt sanatorium. Mann frågar: »Kan man bota, kan man befria, när man själv är bunden?« Hovrådet beskrevs för några år sedan i en svensk tidning som en kvacksalvare, vilket är felaktigt. Han är en typisk representant för den tidens sanatorieläkare och deras kunnande, som förvisso ur vår synvinkel var kvacksalveriartat, men det skall inte »den lidande mänsklighetens tjänare«, som Behrens kallade sig, skyllas för!

Settembrini, en tredje huvudperson i »Bergtagen«, säger: »Senast efter ett halvår har en ungdom, som kommer hit, ingen annan tanke i huvudet än flirt och temperatur!«. Mann har kapitelrubriker som speglar detta, bl a »Termometern« och »Den nyckfulle Merkurius«, vilket visar den stora roll som temperaturtagningen hade i tuberkulosvården, men där det också fuskades mycket. Radiomannen, författaren och sanatoriepatienten Sven Wallmark skrev att temperaturkurvorna borde betraktas som en samling »väl genomtänkta produkter av den skapande fantasin«. Patienterna kunde ha egen fördel såväl av att höja med några tiondelar, för att bli betraktade som allra sjukast, som av att dra av några streck för att få en chans att bli uppegående.

En speciell sanatorieslang uppstod på svenska sanatorier med mycket specifika ord, bl a att »klövrax«, ett verb som står för alla former av umgänge mellan man och kvinna, alltifrån en oskyldig flirt till intima förbindelser. Man talade om »klöverkungen«, han som hade framgång hos kvinnorna, och nya patienter som var nedstämda och ledsna fick rådet: »Skaffa dig ett klöver«.

Man har mycket spekulerat över och haft många teorier om vad som ledde såväl till vad man ansåg vara förstärkt in-

tellektuell skaparkraft som till den »lösaktighet« som fanns på sanatorierna. Man har talat om livets korthet, man har spekulerat över feberns påverkan på organismen och »lösliga gifter« som skulle skapas av sjukdomen, men allt detta får anses höra till myternas värld. Många tuberkulospatienter har, som Olof Lagercrantz, vittnat om den blytungta trötthet som den aktiva sjukdomen medförde och som återkommer i Harriet Löwenhjelms kända rader:

*Är jag intill döden trött
Ganska trött
Mycket trött
Sjuk och trött och ledsen.*

Allan Beskow, en fin representant för de sista sanatorieläkarna, sade om kärleken på sanatorierna ungefär så här:

»Om man för samman unga kvinnor och unga män, under kaserliknande förhållanden, långt bortom ära och redlighet och de måste vistas där under långa tider utan att egentligen ha något att göra och ofta utan att vara särskilt sjuka – vad kan man vänta sig?«

Han tog detta som något högst naturligt, och det finns inte en sanatorieroman som inte har en stark kärlekshistoria att berätta.

Den sista sanatorieromanen heter i original »The Rack«, »Sträckbänken«. Den kom ut omkring 1960 och är skriven av A Ellis, som antas vara en pseudonym, möjligen för en läkare – skildringarna av de sjuka och behandlingarna av dem är så grymt realistiska att man tror att bara en läkare – eller patient! – kan ha skrivit dem. Sanatoriet är på fallrepet och har dålig ekonomi, de sjuka får usel kost och dålig, förnedrande behandling. Huvudpersonen, en demobiliserad engelsk officer, inser efter flera misslyckade behandlingar – och en lika misslyckad kärlekshistoria – att han inte har annat att göra än att på »sträckbänken« vänta på den oundvikliga döden; bokens titel och slutord är hämtade ur Shakespeares »Kung Lear«:

*Den älskar honom ej, som längre vill
På världens hårda pinobänk sträcka honom.*

Alla fogade sig dock inte i sanatoriets säreigna livsstil. Poeten Edith Södergran vägrade efter flera år på sanatorium att återvända dit, trots att hon i sin diktning uttryckt vad som väntade henne:

*Jag måste vänta på den milda döden
Som bringar frihet åt min själ.*

Lars Erik Böttiger
professor, Stockholm